

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

חיים א' כהן

שלמה זלמן גייגר (1792–1878) היה מחשובי קהילת פרנקפורט דמיין של המאה התשע-עשרה ומדייניה. בתולדות ישראל ותרבותה ידוע יותר אחיו הצעיר ממנו, אברהם גייגר, מן הבולטים שבמנהיגי תנועת הרפורמה שצמחה בגרמניה במאה התשע-עשרה ובעל הדקדוק המדעי הראשון של לשון חז"ל. שלא כאחיו, דבק שלמה זלמן גייגר בכל מאודו באורתודוקסיה ויותר מזה במנהגי קהילתו. לעניין זה חיבר את ספרו "דברי קהלת", ספר מקיף מאוד "המודיע מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין עליון יכוננה ושאר קהלות אשכנז ההולכות אחריה", תוך נתינת טעמים לרבים מהם. הספר יצא לאור בשנת תרכ"ב (1862), במלאת לגייגר שבעים שנה, ואולם תחילת חיבורו שנים מרובות קודם לכן, בימי חורפו של המחבר, וכעדותו בדברי הפתיחה: "פתח דברי יעיר¹ סודתי המנהגים של כל ימות השנה דבר יום ביומו מן כ"ד בסיון א' בשבת חקת תקע"ח עד ש"ק קרח תקע"ט"². בימים ההם, כך הוא אומר, "היו עוד אדוני אבי [...] שהיה ש"צ ואבי אמי מ"ה אליעזר וואלוי הלוי זצ"ל שהיה ראש בית דין, על משמרותם, וראיתי דרכי המנהגים בעשותם אותם". את יום כ"ד בסיון בחר כיום פתיחת התיאור היום-יומי משום שהיה זה יום הולדתו ומשום שבאותה שנה הוא חל ביום ראשון "הראוי לראש הסדר", כלשונו.³ הספר עשוי חוברות חוברות, שתיים עשרה במספר, והוא בנוי בשני חלקים: פנים והערות. הפנים, "דברי קהלת", הוא תיאור כל מנהג ומנהג ממנהגי הקהילה, קטן כגדול, וההערות, "משלי שלמה"⁴, הן ההערות "משלי", הרחבת הדברים בטעמים ונימוקים ואף בתיאור תולדות המנהגים ומה שעלה להם. הערות מרחיבות אלה נכתבו במהלך השנים שחלפו בין רישום המנהגים גופם באורח יום-יומי ועד לצאת הספר לאור, וראיות לכך נמצא בספר גופו.⁵ ספרו זה של גייגר לא היה הראשון שבא לתאר את מנהגי קהילתו. קדמו לו בתחומו שני ספרים חשובים שהם ספרי יסוד ברישום מנהגי פרנקפורט דמיין: האחד – "יוסף אומץ" לרבי יוסף יאזפא האן, שנשתיים חיבורו בשנת ש"ץ

(1630) אך הוא נדפס לראשונה בידי חתן נכדו רק כעבור כמעט מאה שנה, בשנת תפ"ג (1723), והשני, "נוהג כצאן יוסף" לרבי יוסף יאזפא קאשמאן סג"ל, נכדו של בעל "יוסף אומץ", שיצא בהנאו בשנת תע"ח (1718). ועם זאת, שונה הוא "דברי קהילות" משני החיבורים הנזכרים הן בריבוי הפרטים שבו, הן בסידורו המדוקדק לעילא, העשוי, כאמור, ברישום יום-יומי, הן בהיקף הרחב מאוד של הערותיו ובדברי מילואים ובירורים אחרים שנסתפחו לרישום המנהגים. ומיוחד הוא "דברי קהילות" גם מצד אחר, והוא העניין שיידון כאן. בכלל הפרטים המרובים שהועמדו בו באים אף ענייני לשון, שבעבודת בית הכנסת הם מתבטאים בלשון התפילה ובהגיית מילותיה. "דברי קהילות" מהווה ספר רב חשיבות בתחום זה בחשפו צורות לשון מרובות שנהגו בפרנקפורט דמיין במאה התשע-עשרה, כלומר בימים שזה כשלוש מאות שנה ויותר פועלת באשכנז תנועה ערה, ענפה ומסועפת של העמדת סידורי תפילה וחיבורים שנועדו להעמיד נוסח תפילה נקי ומזוקק כביכול מבחינת הלשון. תנועה זו, שנמנות עמה דמויות מן העולם הרבני הישן לצד דמויות מבני ההשכלה וההשכלה המוקדמת, העמידה במשך דורות שלל תיקונים בלשון התפילה, שהצד השווה שבהם הוא החירות המופלגת (במידות שונות של הפלגה) שנהגו מעמידיהם בתיקוניהם, שרובם ככולם הם ברוח דקדוק לשון המקרא. יצוין לעניין זה בראש ובראשונה סידורו הגדול של ר' שבתי סופר (להלן: רש"ס) בן המאה השבע-עשרה, שהרבה לעשות כן, הן מצד עצמו הן על פי מה שקיבל מאחרים, ובעיקר מר' שלמה לוריא (מהרש"ל), בן המאה השש-עשרה,⁶ ולאחריו סידורם של ר' עזריאל ובנו ר' אליה מוילנא (להלן: ר"ע ור"א) למהדורותיו, שיצא לאור בתחילת המאה השמונה-עשרה. על סידור זה בא חיבור ההשגות "שערי תפילה" לזלמן הענא וסידורו "בית תפלה" על הערות הלשון שבו, ועליו באו ספרי השגות אחדים שמהם יוזכרו קונטרס ההשגות של ר' מרדכי דיסלדורף, "לוח ארש" לר' יעקב עמדין ו"אגרת בית תפילה" ליצחק סטנוב. חיבורו זה של סטנוב הפך לאחר שנים לחיבור אחר, הוא "ויעתר יצחק" המפורסם שלו, וזה גם שמו של סידור התפילה שהוציא לאור. בתחילת המאה התשע-עשרה נדפס סידור "תפלה זכה" ליהודה ליב בן-זאב שהעמיד כיסוד לסידורו את "ויעתר יצחק" של סטנוב, אך בעיקר יש לציין לגבי הזמן הזה את סידורו ומחזוריו המדוקדקים של וולף היידנהיים שהחלו לצאת לאור בשנת תק"ס (1800), ושאף בהם יש הרבה ממה שהעמיד סטנוב.⁷ זלמן גייגר כבר עומד אחרי כל אלה; לנגד עיניו כבר עומדים גם מחזוריו אלו של היידנהיים

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

והוא עד להתפשטותם בציבור, והריהו עומד ומשפיע עלינו בחיבורו הערות מרובות באשר ללשון התפילה ודיוקה מן הנהוג בפרנקפורט דמיין של זמנו. המעיין בהערות אלו מגלה שרבות מהן מציגות קריאות ישנות שנתקיימו בקהילת פרנקפורט עוד במאה התשע-עשרה, למרות תיקוני תפילה שכבר היו נחלתם של סידורים משפיעים בני הזמן ואשר אותותיהם ניכרים עד היום הזה. עיון מרוכז בהערות אלו טרם בא לעולם. מעט צוין להן בידי מי שעסקו בקריאת האשכנזים והעברית שבפיהם כניסן ברגגרין וחנוך ילון ואף בדברי יצחק אבינרי. ואכן, חקר מסורת הלשון העולה מסידורי אשכנז אינו יכול להעלים את עינו מ"דברי קהילות", שכן בכל פינה שאדם פונה בחיבור זה עולות לפניו הערות יקרות וחשובות בעניינים אלו בתוספת דברי עיון וביורור. זלמן גייגר אינו ידוע כמי שהעיון בלשון העברית הייתה מלאכתו האחת. ואף על פי כן הוא מתגלה בחיבורו זה אם לא כמדקדק כי אז כבעל ידע רב בדקדוק הלשון כפי שהיה מקובל לקנותו בימיו. רוב דבריו בענייני הלשון דברי טעם הם, ואחרים יש בהם חריפות אף שאינם מכוונים לפשט הלשון. מן הסוג הזה, השני, אדגים כאן תחילה שניים שהם אחד:

ברונו בשאלת צירוף המילים "לזמן הזה" שבברכת שהחיינו ו"בזמן הזה" שבתפילת על הניסים ובברכת "שעשה נסים" מציין גייגר למנהג הרגיל בקהילתו להגות את מילות היחס למ"ד ובי"ת שבצירופים אלו בחיריק, כלומר **לְזִמָּן, בְּזִמָּן**. כבר בהקדמתו לחיבור (עמ' 5, סעיף ז') הוא תמה על קריאה זו, ובבואו בחיבור גופו (עמ' 452) לדון בשאלה זו בפירוט הוא מסכים שראוי היה לכתחילה להנהיג את הקריאה **לְזִמָּן, בְּזִמָּן**, בהתאם הנדרש ביידוע, ועם זאת רואה הוא לנכון למצוא טעם למנהג קהילתו שאינו כן. ה"טעם לדבר" שהוא נותן אינו מכוון כאמור לאמתה של לשון, וזה עיקרו: כיוון שמילת **זמן** גופה ניקודה בעברית אינו מבורר, אם בפתח במ"ם אם בקמץ (שהרי מן המקרא אין הכרע בזה⁸), הנה כדי להסתלק מן הספק העמידו כאן "מנְקֵדי הברכות" – כלשונו – בכונה תחילה את הצורה **לְזִמָּן** כצורה ארמית (!) שבה ניקוד המילה מבורר: **זִמָּן** בפתח, וכיוון שכך נמנעו ממתן פתח באות השימוש למ"ד, שכן פתח זה מורה על היידוע, והיידוע בארמית הרי אין מקומו בראש התיבה.⁹ כיוצא בזה טען לגבי צירוף המילים "הַקָּצֵר בזעם" שבפיוט "וכל מאמינים" הנאמר בראש השנה וביום הכיפורים. הַקָּצֵר כצורת נסמך בה"א הידיעה צורה קשה היא, ומן הדין היה להעמיד כאן צורת נפרד.¹⁰ אלא שצורת הנסמך הועמדה כאן לדעתו בכונה תחילה משום שצורת הנפרד קָצֵר אינה מוכרעת מן

המקרא אם קָצַר אם קָצַר.¹¹ אלה כאמור דברי חריפות שגם אם אינם מכוונים לאמתם של דברים הנה הם מגלים משהו מכוח עיונו של זלמן גייגר בענייני הלשון וביותר מבקיאותו בהם. ואולם לא זה הוא העיקר; העיקר הוא התרומה שמרימות הערותיו הרבות של גייגר לידיעותינו על צורות לשון שהילכו באשכנז עוד במאה התשע-עשרה.

במחקר קודם¹² הראיתי שנוסח "ותערב לפניך" הנאמר על ידי האשכנזים במוספי ימים טובים נשמר בפרנקפורט דמיין עוד בימיו של גייגר בנוסח הישן והמקורי: "וְתַעְרַב לְפָנֶיךָ", ולא כנוסח המחודש "וְתַעְרַב עֲלֶיךָ", העשוי על פי דקדוק לשון המקרא ושפשט בנוסח "אשכנז" ובעיקר במערב אירופה בעקבות תיקונו של יצחק סטנוב וביותר בעקבות אימוצו במחזוריו של היידנהיים. והנה, למרות מה שכבר נדפס במחזורי היידנהיים באה הערת גייגר (עמ' 195) ומודיעה לנו: "המנהג בכמחזורי 'ישני' וְתַעְרַב לְפָנֶיךָ. וה"ה (=והיידנהיים) תיקן: וְתַעְרַב עֲלֶיךָ" (עמ' 195). אמנם יש לגייגר מה לומר בזכות תיקון זה, לפחות בזכות חלק ממנו, אך לענייננו חשובה עדותו על המנהג בפרנקפורט דמיין, שבאמצע המאה התשע-עשרה (לפחות) עדיין לא זו ממקומו ולא הומר בנוסח החדש חסר המסורת.

כן היא גם הערתו בדבר הגיית מילת הרמז לנקבה זו (עמ' 282). אשכנזים, כידוע, הוגים זו – "מצה זו", "בטבעת זו". הגייה זו לא נשאה חן בעיני האמונים על תקנת הלשון בדורות האחרונים אך לא רק בעיניהם. דרישה להעמיד את כינוי הרמז לנקבה בדמות זו בחולם אנו מוצאים כבר בדברי מדקדקי התפילה המוקדמים, וכך הולך תיקון זה ומכה שורשים בסידורי תפילה מתוקנים שבחלקם לא נזהרו אף מתיקוני יתר בעניין זה. התיקון הזה אינו נושא חן בעיני גייגר; הוא מתמרמר עליו מאוד וביותר על רבני זמנו ההולכים ומנהיגים שיאמר החתן בשעת הקידושין "בטבעת זו" דווקא תמורת "בטבעת זו" כמקובל. גייגר הרחיב מאוד את הדיבור בעניין זה והראה שמנהג הגייה אשכנזי זה מכוון גם מצד דקדוק לשון המקרא המכירה את זו ככינוי רמז ולא רק ככינוי זיקה.¹³

כאמור לעיל, דברי גייגר נזכרו במחקר, אם כי לא הרבה. בעניין זה אני מבקש עתה לשוב אל בירור שבירר חנוך ילון לפני למעלה משישים שנה בעניין **חֵי/חַי העולמים**.¹⁴ צירוף המילים **חי העולמים** בא בתפילה בברכת "ברוך שאמר" סמוך לחתימה, בחתימת ברכת "ישתבח" ובחתימת ברכת "בורא נפשות" (ומלבדם בפיוט הידוע "האדרת והאמונה"). אשכנזים, כידוע, הוגים

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

ברובם תי בצירי, ספרדים ושאר בני עדות המזרח – תי בפתח. אכן בימים ראשונים הגו גם אשכנזים תי בפתח, וכך הוא למשל בסידור פראג רפ"ז, שילון ציין לו, אך לא רק בו כי אם גם בסידור פראג רע"ט ובסידורים אחרים בני הזמן, וכן בסידור רש"ס¹⁵ ובסידור ר"ע ור"א ועוד, ואין צריך לומר שכך הוא במחזורים ישנים כתבי יד כגון מחזור וורמייזא בן המאה השלוש-עשרה (א, עמ' 48) ומחזור נירנברג בן המאה הארבע-עשרה (עמ' 2, בראש התפילה לרגלים).¹⁶ בבירורו הראה ילון שהעיקר הוא הנוסח תי העולמים, בפתח, שכך הוא בכתבי יד טובים של המשנה, ולמרות מה שמצינו במקרא "וישבע בתי העולם" שבדניאל יב ז.¹⁷ את התיקון אל הצירי, תי, אנו מוצאים בדברי ר' יום טוב ליפמן הלר, בעל תוספות יום טוב, בפירושו בסוף מסכת תמיד (ז, ד), שם נמצא צירוף זה: ליום שכולו שבת ומנוחה לחי העולמים.¹⁸ הענא הלך בדרכו של בעל תוספות יום טוב והכריע לצד הצירי, ודומה שמנהג האשכנזים הנשמע בימינו משתלשל בעיקר מהוראתו זו שאומצה בידי יצחק סטנוב¹⁹ ומשם ואילך ב"תפלה זכה" של יהודה ליב בן זאב, במחזורי היידנהיים ובסדר עבודת ישראל של בער. סוף דבר, חוץ מבפיוט "האדרת והאמונה", הנה זה דורות הצורה תי אינה מצויה בצירוף הזה בסידורי אשכנז הנפוצים, לא בנוסח אשכנז ואף לא בנוסח המתקרא "ספרד", הוא נוסח החסידים.²⁰

ילון מציין "שנתקיים הנוסח הישן בפי עדות המזרח ובפי חלק גדול של האשכנזים בייחוד בפי מתפללי נוסח חסידים". נראה עתה ש"חלק גדול" – גוזמא קתני אפילו לגבי הימים שבהם נכתבו הדברים, לפני למעלה משני דורות. אכן מתועד נוסח זה בפי חלק מן החסידים, לרוב במעין תורה שבעל פה הנמסרת בספרי מנהגיהם.²¹ על רקע כל זה חשובה מאוד הערתו של זלמן גייגר (שילון ציין לה במאמרו), המעיד שמנהג פרנקפורט של ימיו הוא תי בפתח. הנה במאה התשע-עשרה עדיין נשמע תי העולמים בפיותיהם של אשכנזים, לא חסידים, בקהילה משפיעה במערב אירופה. דבר זה, שהבליעו ילון וצירפו למנהג מזרח אירופה החסידי, אכן צריך הטעמה יתרה.

אעמיד מכאן ואילך בירורם של עוד כמה ענייני לשון בתפילה שגייגר מודיע לנו בהם את מנהג פרנקפורט דמיין. המילה עשני באה בברכות השחר בברכת "שלא עשני גוי" ובשתי הברכות הבאות אחריה העשויות באותו נוסח. בעלי הקדוק אשכנזיים נחלקו בניקודה של מילה זו, אם בקמץ בשי"ן: עֶשְׁנִי, אם בפתח: עֶשְׁנִי.²² דברי גייגר בעניין זה ברורים. ב"דברי קהילות" (עמ' 16) כתב: "ואח"כ אומר ברכות 'אשר נתן לשכוי וכו', שלא עשני גוי, שלא עשני

עבד, שלא עשני אשה [...]". את מילת עשני הראשונה ניקד בפתח בשי"ן והרחיב בהערה ב"משלי שלמה":

במלת עשני המנהג לאמר השי"ן בפתח כמ"ש [=כמו שכתב] יעבץ בסודורו,²³ וכתב למטה "ופתוח הנו"ן [יתוקן: השי"ן] וכ"כ [=וכן כתב] באורך בספרו לוח אָרש.²⁴ אך רד"ק במכלול דקדוק הפעלים בנחי ל"ה כתב "וזהו מחברתם עם הכנויים וכו' גלני".²⁵ וכן ראוי שיושלם חסרון ה' השרש ע"י תנועה גדול', ומצאנו במשקלו בתהלי' קי"ח, "מן המצר וגו' ענני" ובמשלי ח' "קנני ראשית דרכו". ובשרש עשה בתהלי' ק' "הוא עשנו" ומהפסוקי' שמביא בלוח ארש להתזיק הפתח, אין רא' נכונ', כי אין א' [=אחד] מהם בבנין קל, מלבד: נחני הנפתח מפני החי"ת שדרכה להפתח.²⁶

גייגר עצמו מתפלמס עם המנהג הרווח בקהילתו, ולדעתו ראוי היה להגות עֶשְׁנִי בקמץ, וכדעת זלמן הענא שקבע כן,²⁷ ושעל קביעתו באה השגת ר' יעקב עמדין ב"לוח ארש". ראייה לדבריו הוא מביא מספר מכלול לרד"ק ומוסיף ראיות מצורות דומות במקרא.

צורת עשני שבטופס ברכה זה בנויה כידוע על דרך לשון המקרא, שכן בלשון חז"ל בנויה צורת פועל זו על דרך השלמים: עשאני²⁸ (ואכן יש נוסחאות הקוראות כך בלשון הברכות האלה, אך הן אינן מענייננו כאן²⁹), אלא שהמקרא עצמו מכיר בניקודה של תבנית פועל זו, צורת עבר נסתר מגזרת ל"י עם כינוי המושא למדבר, את שתי הדרכים: בפתח בע' הפועל דוגמת "אנכי בדרך נחני ה'" (בראשית כד כז), "כאשר צִנְנִי" (דברים ד ה), "פן יבוא וְהִפְנִי" (בראשית לב יב) ועוד רבים, ובקמץ, דוגמת "עֲנְנִי במרחב יה" (תהלים קיח ה), "ולא עֲנְנִי עוד" (שמואל א כח טו), "ה' קִנְנִי ראשית דרכו" (משלי ח כב) ועוד. בהשגתו על הענא, שניקד, כאמור, עֶשְׁנִי בקמץ, טען ר' יעקב עמדין שהנכון הוא בפתח, מפני שכן הוא לרוב במקרא, ומפני שהצורות בקמץ שבמקרא הן צורות הפסק, "מופסקות בזקף", מהן הצורה הזאת עצמה: "פִּי יֹאמֵר מַעֲשֵׂה לְעֵשָׂהוּ לֹא עֶשְׁנִי" (ישעיהו כט טז). באמת אין מקום להשגה מטעם זה שכן ההבחנה בזה בין צורות הפסק לצורות הקשר – שהראשונות בקמץ והאחרונות בפתח – אינה מתאשרת מן המקרא במלואה. נמצא במקרא צורות קמוצות גם בטעמים מפסיקים קטנים כגון "ה' קִנְנִי ראשית דרכו" (משלי ח כב; בדח), ואף בטעם מחבר: "ולא עֲנְנִי עוד" (שמואל א כח טו; במונח) וכן: "עֲנְנִי במרחב יה"

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

(תהלים קיח ה; בטרחא, והבי"ת של במרחב רפה), והענא אף ציין לכמה ממקומות אלו, וכנגדם נמצא צורות בפתח בטעם זקף דוגמת: "פן יבוא וְהַפְּנִי" (בראשית לב יב).³⁰ זאת ועוד, בסימן העוקב, כה, ראה הענא בצורת עשני שבכרכה צורת הפסק במעמד הפסק מוחלש הראויה לטיפחא, ומכוח זה אף תבע לתת דגש בגימ"ל שבמילת גוי (כלומר, "שלא עשני | גוי" ולא "שלא | עשני גוי").³¹ גם אם היה אפוא מקום לטענתו של ר' יעקב עמדין, שהצורות הקמוצות ראויות רק במעמד של הפסק, הנה עדיין ניקודו של הענא לא נמצא ראוי להידחות לשיטתו הרואה את המילה עשני כאן במעמד של הפסק מוחלש. גייגר מתפלמס עם ראיותיו של ר' יעקב עמדין בעיקר משום שבשונה מעשני רובן צורות שלא מן הבניין הקל. אכן טעם זה אין בו ממש, שכן אין מקום להפריד בעניין זה בין צורות מן הבניין הקל לצורות משאר הבניינים, שכן לא זו דרכה של גזרת ל"י כידוע, ואת ראיותיו של ר' יעקב עמדין יש לדחות, כאמור, ממקום אחר. אלא שלא זה העיקר כאן. פולמוס לחוד והלכה למעשה לחוד. הקביעה ברורה: מנהג פרנקפורט דמיין הוא בפתח, ואין גייגר מעז לתבוע את שינויו, גם אם אין הוא נראה לו.

ובאמת קריאה זו בפתח שהייתה נהוגה בפרנקפורט דמיין היא העולה מהרבה סידורי האשכנזים, גם סידורים ישנים כסידור פראג רע"ט וכסידור פרנקפורט דמיין תנ"א³² ועוד (אם כי נמצא בהם גם המנקדים בקמץ, כסידור האנוואה שע"ו). כך ננקד אף בסידור רש"ס (ב, עמ' 16), ובביאורו כתב: "והשי"ן שהיא עין הפעל בפתח כמשפט המדבר בעדו". ניקודו-תיקונו של הענא לא נתקבל ולא פשט.³³ עם זאת ראויה לציון העובדה שבסידורם של ר"ע ור"א ננקד עשני בפתח בשתי המהדורות הראשונות, אך במהדורה השלישית תוקן וננקד בקמץ, וכדברי הענא: "איברא בדפוס השלישי הדרי בהו ונקדו השי"ן בקמץ כי כבר הגיעו דברי אליהם".³⁴

וכך הוא גם בעניין הברכה "להתעטף בציצית". גם בזה מציין גייגר את מנהג קהילתו אף שהוא עצמו נוטה לדעת אחרת. וזה רקע הדברים: החל מן המאה השש-עשרה לפחות אנו מוצאים בפסיקה האשכנזית ערעור על ההגייה המקובלת באשכנז פְּצִיצִית בפתח ותביעה להמיר קריאה זו בצורה פְּצִיצִית בשווא. את התביעה הזאת העלה ר' מרדכי יפה, בעל ה"לבושים",³⁵ וכנגדו בא ר' יואל סירקיס, בעל בית חדש (הב"ח), וקיים את הקריאה הנהוגה, פְּצִיצִית בפתח,³⁶ זה וזה טעמו ונימוקו עמו. ועוד הוסיפו ודנו בזה פוסקים אחרים, ברובם הפליגו לטעמים שאינם מעיקר פשט הלשון ומהם שגילו בפשט הלשון

ודקדוקה פנים שלא כהלכה.³⁷ אל הפוסקים הצטרפו גם בעלי הלשון ובראשם זלמן הענא שתמך בחיבוריו בקריאה הנהוגה בציצית תוך שהוא דוחה את דברי הלבוש, ואל דבריו אלו הצטרפו גם משיגיו, ר' מרדכי דיסלדורף ור' יעקב עמדן. רוב העוסקים בשאלה זו העמידו דבריהם על שאלת היידוע, אם הוא נצרך כאן אם לא, ובלא שעלה על דעתם שאין כאן שאלת יידוע כלל, שהרי גם הניקוד בפתח אינו מיידע יידוע של ממש, אם ציצית סתם אם ציצית מסוימת, שכן יידוע סוגי יש כאן. על עניין זה מודיענו גייגר את מנהג פרנקפורט דמיין במאה התשע-עשרה.³⁸

הנכון לאמר: להתעטף בציצית, ב' בשוא. כי מלבד מה שהאריך לבוש, א"ח סי' ח', נ"ל [=נראה לומר] טעם פשוטי, כי השם צונו "ועשו להם ציצית, והיה לכם לציצית", ולא כתוב: הציצית, לציצית, וכאשר אומרים "להניח תפילין" ולא: "התפלין" כן יאמר: בציצית. ומה שאומרים: לישב בסכה הוא ע"ש הכתוב: "בסכות תשבו". אך המנהג לאמר: בציצית. ובני החרוץ בעומק השפה כ"ה [=כבוד הדרת] אליעזר יחיה עמד על פתח הבית³⁹ כמנהג, כי אמר שדרך העברים לפתוח בלי ידיעה הבית שאצל תבות מאכל ומשקה ומלבוש או חומר לצורך תקון דבר אחר, כמו "לא קדמו אתכם בלחם ובמים, ותכסהו בשמיכה, ויכסהו בבגדים מבית ומחוץ בכפר", והדומי'. וע"כ [=ועל כן] גם ציצית לצורך עטוף ומלבוש יהי' בבית פתוח. (עמ' 23, משלי שלמה, אות יג)

גם כאן אפוא יש לו לזלמן גייגר דעה מנוגדת למנהג קהילתו, ומ"טעם פשוטי": לשון הברכה נגרר מלשון הכתוב שבתורה; מה שם בלא יידוע: "ועשו להם ציצית", "והיה לכם לציצית" (במדבר טו לח-לט), אף כאן בלא יידוע: "להתעטף בציצית". ולשיטה זו גם להפך: ברכת "לישב בסכה", ביידוע, נגררת אחר לשון הכתוב: "בפֿפֿת תשבו שבעת ימים" (ויקרא כג מב). ועם זאת, גם כאן לא בא גייגר לבטל את מנהג קהילתו מכוחו של טעם עיוני. יתרה מזו, יישוב למנהג הוא נותן בשם בנו אליעזר "החרוץ בעומק השפה",⁴⁰ והסבר זה כבר עומד על טיב היידוע שבכאן, שהוא יידוע סוגי: "שדרך העברים לפתוח בלי ידיעה הבית שאצל תבות מאכל ומשקה ומלבוש או חומר לצורך תקון דבר אחר".

כאמור, גייגר חי בימים שמחזוריו המשוכללים והמתוקנים של היידנהיים החלו לפשוט בציבור. המהדורה הראשונה של המחזוריים הללו יצאה לאור

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

בשנת תק"ס (1800), בימי ילדותו של גייגר, אך בימים שבהם נכתב "דברי קהילות", כלומר, בשנים תקע"ח–תקע"ט, כבר הילכה המהדורה השלישית של חלק ממחזוריים אלו, כמחזורי ראש השנה ויום הכיפורים שיצאו לאור בתקע"ה, ובמהלך השנים שבהם נכתב חלק ההערות "משלי שלמה" כבר היו מחזורי היידנהיים נפוצים דיים.⁴¹ גייגר לא נרתע מלהשיג על דרכי ניקודו של היידנהיים, והלשון "ולא כה"ה" מצויה לא מעט בחיבורו. כך הוא למשל בעניין "ובישועתך תרום ותגביה קרננו" שבתפילת השחר. היידנהיים שינה ל"תָּרִים ותגביה", כלומר שינה מפועל עומד לפועל יוצא (מתוך שקיבל בזה את תיקונו של סטנוב⁴²), ואילו גייגר עומד בפרץ ומודיע: "המנהג: תרום, כבתפלת י"ח וקרנו תרום בישועתך"⁴³ ולא כה"ה שכתב פה: תרים".

וכן במקום אחר: בקטע "באין מליץ יושר" שבחזרת הש"ץ בתפילת המוספים של הימים הנוראים ובתפילת נעילה: "תגיד ליעקב דבר חוק ומשפט". כמחזוריים מצויים, גם בימינו,⁴⁴ הנוסח: "דָּבָר חָק וּמִשְׁפָּט". היידנהיים ניקד: "דָּבָר חָק וּמִשְׁפָּט", וטעמו ונימוקו עמו: "כֵּן הַגִּירָסָא בְּב' כ"י [=בשני כתבי יד], וכן נכון כי איננו סמוך, שהוא מיוסד ע"ה [=על הכתוב] מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל והנה הם ג' נושאים". תיקונו זה של היידנהיים מעמיד כאן שלושה דברים ("ג' נושאים" בלשוננו): דבר, חוק, משפט, ובהקבלה ללשון הפסוק שבתהלים (קמו יט) שעל פיו מיוסד משפט זה שבתפילה. ראייה כזאת מצריכה כמובן את הצורה דָּבָר בנפרד ולא דָּבָר בנסמך, ואכן פשט תיקון זה במקצת מחזוריים מתוקנים.⁴⁵ גייגר אינו מקבל תיקון זה. כדרכו הוא מעמיד קודם כול על המנהג, ולאחר מכן הוא מביא את דברי היידנהיים ומשיג עליהם לגופם:

מנהגנו לאמר כמחזורי' הישני' "דָּבָר חָק ומשפט". וכן נ"ל [=נראה לי] נכון, ולא כה"ה [=כהיידנהיים] שתיקן: דָּבָר". וזה דברו בבאורו "דָּבָר חָק ומשפט, כֵּן הַגִּירָסָא בְּב' כ"י וכן נכון כי איננו סמוך שהוא מיוסד ע"ה [=על הכתוב] מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל והנה הם ג' נושאים". ואני אומר ב' כתבי' אין מלמדי⁴⁶ ואשמר מעשות דרכיהם ודָּבָר, דָּבָר,⁴⁷ שאף שהפיטן סמך דברו על לשון המקרא הזה, איננו מענינו, ששם מדבר מדבריו חקיו ומשפטיו בתור' שהגיד לנו, אבל זה מדבר ממשפט יום הדין, והוא מענין הכתוב "כי חק לישראל הוא משפט" וגו' [לאלהי יעקב]. ולכן מדבר גם הפיטן בל' יחיד: חק ומשפט, ולא בל' רבים כבמקרא הראשון. וא"כ [=ואם כן] מלת דבר רק

נוספת בסמיכות. לדמות לשונו גם ללשון המקרא הא' "מגיד דבריו ליעקב", ע"כ [=על כן] אומר: תגיד ליעקב דְּבַר אבל העיקר: חק ומשפט, מענין המקרא הב'. (עמ' 180)

כנגד פירושו של היידנהיים העמיד כאן גייגר פירוש אחר המסמך את הלשון "תגיד ליעקב דבר חק ומשפט" לכתוב אחר: "כי חק לישראל הוא, משפט לאלהי יעקב" (תהלים פא ה), שהוא מעניינו של יום – ראש השנה ויום הכיפורים שהם ימי דין – והוא סובב רק על שני דברים: חק ומשפט. ממילא מילת דְּבַר אינה עומדת כאן לעצמה כאחד מ"ג' נושאים" אלא נסמכת אל "חק ומשפט", ועל כן ראוי הוא הנוסח הנהוג "דְּבַר חק ומשפט". אכן נראה שהבנה זו היא שנשתרשה במהלך הדורות והיא שהשרישה היטב את הנוסח המובן כמעט מעצמו "דְּבַר חק ומשפט" שדחה את הקריאה הקשה יותר "דְּבַר חק ומשפט". אלא שבאמת נראה פירושו של היידנהיים עיקר, שהוא מעמיד יפה על הזיקה ההדוקה שיש ללשון "תגיד ליעקב דבר חוק ומשפט" עם הפסוק "מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל"⁴⁸. ואכן כך, דְּבַר, הוא במחזור ורמיזא (ב, עמ' 18a, 49, 128a, 164a), אלא שכנגדו במחזור נירנברג למשל: דְּבַר⁴⁹ (עמ' 327, 407). אך לא המדרש עיקר אלא המעשה, והמעשה הוא קיום המנהג הקיים "כבמחזורים הישנים" שגייגר מבקש לשמרו בכל נפשו ובכל מאודו.

בעניין זה של מנהגי פרנקפורט דמיין יש לציין גם לעניין לקסיקאלי אחד, והוא תיעוד שנמצא ב"דברי קהילות" למשמעותה של המילה חזנות כפי היא משמשת בלשון הקודש בת הזמן והמקום ההם. חזנות כאן הוא נוסח התפילה בנעימתו, מה שנקרא בעברית האשכנזית המצויה "נוסח" (במלעיל). מנהג יהודי גרמניה והמסתעף ממנו מקפיד מאוד, כידוע, על ניגון התפילה, שיש בו גוונים וגוני גוונים המיוחדים לכל עת ולכל שעה. קטע תפילה שיש לו נוסח נעימה קבועה על פי יומו בשנה, אם יום חול, אם שבת, אם כל אחד מן הימים הטובים והמועדים, לא ייתכן שיהא החזן מחליפו על דעת עצמו. רשות להעמיד ניגון משלו ניתנת לחזן רק בקטעים שאין להם נוסח קבוע ומיוחד. גייגר הקפיד מאוד למסור בחיבורו את כל הקטעים הללו לשני סוגיהם, ובמקום הראשון שנקרה בדרכו למסור עניין זה ראה לנכון לבאר גם את המינוח. וכך הם דבריו בראש ספרו:

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

ואחר קדיש יתום⁵⁰ אומר החזן שיר "אדון עולם וכו' [...]. בנגון חול ידוע (ודע שמה שמנגנים כל החזנים בכל בכ"נ [=בתי כנסיות] בשוה, נקרא בפי העם תזנות.⁵¹ ואני אקראנו לקצר: בני"י, ור"ל [=ורצוני לומר] בנגון ידוע. וזה שאין מנגני' בחזנות, כי אם כל חזן מנגן בו נגון אשר יבחר, אכתבנו: בני"י, ר"ל: בנגון נבחר. (עמ' 13)

עדות יש כאן ללשון עברית אשכנזית המהלכת, כעדותו של גייגר, "בפי העם", ומן הדין היה שתירשם במילונים⁵² אף על פי שתיעודה הוא יותר מלשון הדיבור, כלומר שמקומה הוא לכאורה בלקסיקונים המתעדים את לשונות היהודים.

סיכומו של דבר, "דברי קהילות" לזלמן גייגר אוצר בלום של ענייני לשון העולים מתוך נוסח האשכנזים בתפילתם. כשם שחקר המנהג האשכנזי צריך לחיבור זה אף חקר לשון התפילה האשכנזית והמסתעף ממנו אינו יכול בלעדיו, ודין הוא שייאספו הדברים, יבוררו ויתלבנו. מה שהובא כאן הוא תחילתו של אסיף זה.⁵³

הערות

- * מאמר זה מיוסד על הרצאה שנישאה בי"ד באב תשס"ט (4 באוגוסט 2009) במסגרת הקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות בירושלים. מחקר זה נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע.
- 1 על פי "פתח דבריך יאירו" (תהילים קיט קל). הניקוד שלי. על תיבת יעיר צוין במקור עיגול קטן להורות על משחק המילים.
  - 2 28 ביוני 1818 – 26 ביוני 1819.
  - 3 בעריכת הספר ובתבניתו נעוצים טעמים נוספים הקשורים בתאריכים מכוננים אחרים בתולדות המחבר; יעוין בהקדמה שם.
  - 4 הניקוד קהלת, מְשָׁלִי, שבשער הספר, כך הוא במקור, והוא מעמיד משחק מילים עם "דברי קהלת" ו"מְשָׁלִי שלמה", וכרמוז לשם המחבר: שלמה (זלמן). מכאן ואילך יינקט כאן לעניין שמו של החיבור הכתיב המלא "קהילות".
  - 5 ראו למשל, בעמ' 23 (משלי שלמה, אות יג) שם הוא מביא את דברי בנו אליעזר "החרוץ בעומק השפה" (וראו הלא, בסמוך להערה 40). ברור שהדברים נכתבו הרבה אחרי השנים תקע"ח–תקע"ט, שבהן היה גייגר כבן עשרים ושש.
  - 6 סידורו של המהרש"ל לא הגיע לידינו, וההערות המרובות שמביא ר' שבתי סופר משמו הן המעמידות לו זכר. הרבה מהערות אלו נוגעות ללשון התפילה ומהן גם הערות העולות לאחור אל דורות ראשונים של מעמידי מנהג אשכנז; וראו כהן, דקדוקי, עמ' 259; רייף, רש"ל; רייף, בעיות, פרק 14, ובעיקר עמ' 259.
  - 7 ראו על כל אלו כהן, דקדוקי, עמ' 259–260, והספרות שצוינה שם.
  - 8 שתי הופעותיה היחידות של זָמַן בנפרד הן בהפסק: קהלת ג א; נחמיה ב ו.

- 9 וראו בהרחבה כהן, בימים ההם, עמ' 458–459.
- 10 זה לשון היידנהיים במהדורה השלישית של מחזורו לראש השנה (מוסף ליום ראשון, עמ' 66): "ומצאתי בכ"י ישן שכתב בפנים הקוצר ובגליון כתב ס"א **הקצור** עכ"ל וגירסה זאת מסתברת והיא נכונה". במהדורה הראשונה של המחזור (תק"ס) אין הערה זו, ואף במהדורה השלישית, שבה באה ההערה, הותר היידנהיים בפנים את הניקוד הקשה **הקצור**. אכן במחזור וורמייזא (כרך ב, עמ' 19): **הקצור** (ובלי דגש בקו"ף) ונרשם שם בין השיטין: כן גירסת מהר"ם. במחזור נירנברג (עמ' 328): **הקצור** זעם. על נוסח צירוף זה וגלגוליו ראה גולדשמידט, ר"ה, עמ' 226.
- 11 ראו, למשל, דברי רד"ק בספר השרשים שלו (מהדורת ביזנטל-לברכט, ברלין 1847 [ד"צ ירושלים תשכ"ז], שורש קצר, עמ' 332, וראו עוד שרביט, אבות, עמ' 216–217. יוער כאן בדרך אגב שההתלבטות בצורתה של צורת נפרד זו ניכרת היטב גם במילוני העת החדשה; לבירורו של עניין זה ראו כהן, פה מדברים.
- 12 כהן, ותערב.
- 13 וראו בהרחבה כהן, קביעות, עמ' 42–46.
- 14 ילון, מבוא, עמ' 99–102. הדברים ראו אור לראשונה בסני טז (תש"ה), עמ' רטו–ריז. לבירור חדש ומקיף של פרשה זו ראו עתה חלמיש, חי העולמים (תודתי לפרופ' שמעון שרביט על ההפניה למאמר זה).
- 15 ראו סידור רש"ס, ב, עמ' 56, דברי המהדיר בהערה. עדות מאוחרת יותר של תלמידו, ר' חיים בוכנר, מוסרת שחזר בו רש"ס ונטה להגות בצירי, ראו שם, וביתר פירוט בברכת ישתבח, עמ' 107, וההערה שם. על יסוד עדות זו הוסיף סץ בפנים של מהדורתו לסידור בסוגריים: (נ"א: תי).
- 16 באלו אף ננקד תי, בנקודה תחת ה"ו, וכמצוי, כידוע, בכתבי יד, בין של מקרא בין של משנה, במיוחד אלו המקיימים את שיטת הניקוד הארץ-ישראלי-טברני.
- 17 בניקוד הטברני המסור לנו. ואולם במסורת העולה מן הניקוד הארץ-ישראלי: "וישבע בתי העולם", ראה ילון שם (במקום הנסמן בהערה 15 לעיל).
- 18 אלא שגם על כך פשטה השמועה שחזר בו בעל תוי"ט ושב לקיים את הפתח, ראה ילון שם.
- 19 ראו באורך ביועתי יצחק, עמ' כז, סימן קלא.
- 20 אכן עד הזמן האחרון כמעט שלא זכה נוסח זה לסידור תפילה נרפס המשקף את מנהגיו האמתיים וכנשמע באמת בחצרות החסידים.
- 21 כך למשל הוער למנהג ספינקא הקורא תי (ספר מנהגי ספינקא, בני ברק תשמ"א, עמ' יא), אך כנגדו, למשל, מתועד מנהג מונקאטש הקורא תי (י"מ גאלד, דרכי חיים ושלום, הוצאה רביעית, ירושלים תשל"ל, עמ' מז, סימן קלג), וכן הוא מנהג לובאוויץ' כנדפס בסידורי חב"ד (וראה סידור רבינו הזקן, עמ' קיד, הערה 91, המציין גם לבירורו של האדמו"ר האחרון בזה).
- 22 אין צריך לומר שבהגיית האשכנזים אין זו הלכה של ניקוד גרידא כי אם של הגייה הלכה למעשה, שהרי הקמץ מובחן בפיהם מן הפתח.
- 23 עמודי שמים, אלטונה תק"ה, סג ע"א.
- 24 ראו לוח ארש, סימן יז (מהדורת יצחקי, עמ' כג). אין להבין מכאן שמנהג פרנקפורט לומר **עשני** בפתח משתלשל מהכרעתו של ר' יעקב עמדן, אלא שדברי ר' יעקב עמדן מובאים כאן כסיוע למנהג פרנקפורט, ואכן בסידור פרנקפורט דמין תנ"א: עשני.
- 25 במהדורת ריטנברג (ליק תרכ"ד) דף קיח ע"א: גלני בפתח (ובהמשך: גלנו).
- 26 **תני** אינה הצורה היחידה בפתח, וראו עוד להלן.
- 27 שערי תפלה, סימן כד (יצחקי, לוח ארש, עמ' רלג).

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

- 28 וראו, למשל, הנמן, תורת הצורות, עמ' 353.
- 29 בתוספתא ברכות ו, יח (כ"ו וינה): "ר' יהודה או' שלש ברכות חייב אדם לברך בכל יום ברוך שלא עשני גוי ברוך שלא עשאני בור ברוך שלא עשאני אשה". בכ"י אפרוט ודפוס ראשון עשאני גם בהופעה הראשונה (ראו חילופי הגרסאות במהדורת ליברמן, עמ' 38). צורת עשאני מתקיימת כברייאתא זו גם בדפוס התלמוד הבבלי שלפנינו (מנחות מג ע"ב), וציון לה ר' יעקב עמדן בהשגתו הנזכרת כאן, וכן היא מקוימת בסידורי תפילה מוקדמים כגון סדר רב עמרם גאון (מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ב), וראו עוד המובא אצל נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 200. יצוין כאן למקצת סידורים אשכנזיים שנמצא בהם עשאני – צורת כתיב המכוונת לנוסח שעל דרך לשון חז"ל, וכנמצא בספרות התלמודית, אך בניקוד העשוי על דרך הצורה המקראית. כך הוא בסידור ר' הירץ (טיהינגן ש"ך) ובסידור מעגלי צדק (שי"ז–שכ"א). נראה שהקמץ בשי"ן בא בסידורים אלו משום האל"ף שראה המנקד לנגד עיניו ושאותה פירש כאל"ף נחה הראויה לקמץ לפניה.
- 30 וראו גזניס, עמ' 215 (סעיף 751).
- 31 אצל רש"ם הגימ"ל רפה, ובלא כל הערה על כך.
- 32 ראו לעיל, הערה 24.
- 33 אף במחזורי היידנהיים ובסידורו עשאני בפתח; כך, למשל היידנהיים, ר"ה, שחרית, ג ע"א. יצוין שהניקוד בפתח הוא המשמש גם בספרי הדקדוק בני הזמן. כך גלגלי בלוחות הפעלים של יואל ברי"ל, ברלין תקנ"ד, עמ' כא. בתלמוד לשון עברי של בן-זאב נמצא רק בשלמים, ובהבחנה בין הקשר להפסק: פקדני לעומת שפכני, ראו שם, סעיף רס"ח (מהדורת תקע"ו, דף קבו ע"ב; מהדורת תרל"ט, עמ' 263), ואולם בלוחות הנטייה הנספחים שם בסוף הספר, מהדורת תקנ"ט, עמ' 56: גלגלי (במהדורת תקנ"ו [אין מספור עמודים]: גלגלי).
- 34 תיקונו זה של הענא חדר (אולי דרך המהדורה השלישית של סידור ר"ע ור"א) גם אל כמה מסידורי חב"ד. ראו סידור רבינו הזקן, עמ' יט, הערה 121.
- 35 לבוש התכלת, ח, א.
- 36 ראו דבריו על טור אורה חיים, סוף סימן כד. וראו גם באר היטב על שולחן ערוך אורה חיים, ח ס"ק ה.
- 37 לסקירה מפורטת של דעות הפוסקים בזה ראו י' גולדהבר, "ניקוד ה'בי"ת" בברכת להתעטף בציצית", בית אהרן וישראל, טז (תשס"א), א (צא), עמ' קה-קיב.
- 38 מנהג פרנקפורט דמיין בעניין זה נמסר גם בספר נוהג כצאן יוסף הנזכר לעיל (הלכות ציצית, סימן ד [עמ' כז]): "נוסח ברכת טלית גדול הוא להתעטף בציצית בשוא הבי"ת מהרו"ך בס' בנין שלמה שער השוא חדר ה' חלון ז' והשיג על הלבוש וטעמו ונימוקו עמו". דברים אלו שיבוש הם, ובאמת הפך הדברים. הלבוש גורס בשוא והענא (הוא מהרו"ך) מקיים בספרו "בנין שלמה" את הקריאה בפתח, ראו דבריו הארוכים שם, כח ע"א. על הדברים הללו חזר הענא בשערי תפלה, סימן שיו, ושוב בספרו יסוד הניקוד (אמשטרדם ת"ץ), דף יז.
- 39 כלומר, העמיד את המנהג לקרוא בציצית בפתח בבי"ת - משחק מילים עם "עמד על פתח הבית".
- 40 בנו זה של זלמן גייגר, אליעזר (לצרוס) גייגר, אכן היה "חרוץ בעומק השפה", חוקר לשון שעסק בפילוסופיה של הלשון. הוא מת על פני אביו, בהיותו בן ארבעים ואחת, וזלמן גייגר אביו קשר עליו מספד מר שאף יצא לאור בדפוס (ז' גייגר, מספד מר, [חמ"ד תרל"א]).
- 41 כך, למשל, מהדורה שביעית של סידור שפה ברורה, שיצאה לאור עוד בחיי היידנהיים ("מאתי"), נתפרסמה בשנת תק"פ, ארבעים ושתיים שנים לפני צאת "דברי קהילות" לאור.

- 42 ראו ויעתר יצחק, סימן סד, וכך גם בסידור ויעתר יצחק, רע"א.
- 43 בברכת "את צמח דוד" שבתפילת העמידה.
- 44 כגון מחזור רבא (הוצאת אשכול), מחזורי הוצאת סיני, מחזור בית תפלה (הוצאת מילר), המחזוריים שבהוצאת Mesora-Artscroll ועוד.
- 45 כך הוא במחזור כל בו וילנא (תרפ"ג; מהדורה מחודשת: ירושלים תשכ"ג), וכך הוא גם במחזוריו של גולדשמידט, במחזורי "רינת ישראל" של ימינו, במחזורי הוצאת קורן ועוד.
- 46 כלומר, משני כתבי יד (שעליהם נסמך היידנהיים) אין ללמוד; מליצה על יסוד הכלל התלמודי הידוע "וכל שני כתובים הבאים כאחד אין מלמדין" (פסחים כו ע"א).
- 47 אף זו מליצה, על יסוד הכתוב "וְכַבְּדְתוּ מַעֲשֵׂוֹת דְרַבְּנֵיךָ מִמְּצוֹא תַּפְּצֵךְ וְדַבֵּר דְבָר" (ישעיהו נח, יג).
- 48 גולדשמידט ציין בביאורו במחזורו למדרש תנחומא (בחקות, א): "...ולמי נתנם, לישראל, שנאמר מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל [...] אמר הקב"ה לישראל אם עשיתם חוקי אין השטן נוגע בכם". (ההשמטות כך אצל גולדשמידט). מכאן עולה ברור שאכן הפסוק "מגיד דבריו" הוא השייך לענייננו, שכן המדרש מקשרו עם "אין השטן נוגע בכם", כלומר עם התשובה ל"באין מליץ יושר מול מגיד פשע". ואולם שמעיון בתנחומא שם עולה ספק אם אכן אמירה זו מתקשרת אל "מגיד דבריו", ונראה שהיא מתקשרת יותר עם הפסוק מאיוב (יד ה) שהובא שם: "מספר חדשיו אֶתְךָ חקיו עשית [ולא יעבור]".
- 49 כך, בקמץ.
- 50 הנאמר על מזמורי תהלים ושיר של יום הנאמרים כמנהג פרנקפורט דמיין (וקהילות אשכנז אחרות) קודם התפילה.
- 51 כך, בלי דגש בוי"ן.
- 52 לא ראיתי משמעות זו במילון מן המילונים, אף לא ב"גנזים מגולים" של יצחק אבינרי.
- 53 וראו עתה קמינצקי, גייגר – עבודת הגמר של תלמידתי, גב' אילת קמינצקי, שראתה אור מאז מסירת מאמר זה לדפוס.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ תל אביב תשי"ז).
- גולדשמידט, ר"ה = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם [...] מוגה, מעובד ומבואר בידי דניאל [...] גולדשמידט, ירושלים תשל" (כרך א' – מחזור לראש השנה; כרך ב' – מחזור ליום הכיפורים).
- גייגר – דברי קהלת = ז' גייגר, ספר דברי קהלת, [פרנקפורט דמיין] תרכ"ב.
- היידנהיים, ר"ה = ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה [...] מאתי וולף [...] היידנהיים, מהדורה ראשונה: רדלהיים תק"ס; מהדורה שלישית: רדלהיים תקע"ה.

דברי לשון ב"דברי קהלת" לזלמן גייגר

הענא, שערי תפלה = ספר שערי תפלה, יסדר [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...]
מק"ק הענא, יסניץ תפ"ה (עתה גם בתוך יצחקי, לוח ארש, עמ' רטו-שיב).
הנמן, תורת הצורות = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת
כתב-יד פרמה (דה רוסי 138), תל אביב תש"ם.
ויעתר יצחק = [י' סטנוב], סדר ויעתר יצחק, פסקי הגהות על סדר התפלה [...],
וינה תקע"ה.

חלמיש, חי העולמים = מ' חלמיש, "חי – חי העולמים", זכר דבר לעבדך, ש'
גליק (עורך), אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עמ' 409–
421.

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
יצחקי, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...]
ועל צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...],
טורונטו תשס"א.

כהן, בימים ההם = ח"א כהן, "בימים ההם בזמן הזה – על החיבור ועל
היידוע", דיני ישראל כו-כז (תשס"ט-תש"ע), עמ' 445–462.
כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות
מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257–283.
כהן, ותערב = ח"א כהן, "ותערב לפניך" – לביורו של נוסח וגלגוליו על פי
דקדוק", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 361–375.
כהן, קביעות = ח"א כהן, "קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים", כהן ח"א
(עורך), מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, ירושלים תשס"ט, עמ' 33–
54.

כהן, פה מדברים עברית = ח"א כהן, "פה מדברים עברית" – איזו עברית
מדברים פה? : לטיבה של העברית הנלמדת בעִפֶּת פה מדברים עברית",
יזרעאל ש' (עורך), פה מדברים עברית (כדפוס).
לוח ארש = ר' יעקב עמדין, לוח ארש, אלטונה תקכ"ט (ראו גם יצחקי, לוח
ארש).

סטנוב = ראו ויעתר יצחק; סידור ויעתר יצחק.
סידור ויעתר יצחק = [י' סטנוב], סידור ויעתר יצחק, ברלין תקמ"ה.
סדור רבינו הזקן = סדור רבינו הזקן, מהדורת ל"י ראסקין, ניו יורק תשס"ד.
סידור ר"ע ור"א = סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י
[...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי', פרנקפורט דמיין תס"ד. [מהדורה

- שנייה (בשם **דרך שיח השדה**): ברלין תע"ג; מהדורה שלישית:
ווילמרשדארף תע"ח (ועתה במהדורת תצלום עם תוספות ונספחים מידי י'
סץ, טורנטו תשס"ז).
- סידור רש"ס = יצחק סץ (ואחרים; מהדירים), **סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-**
ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב.
סץ, סידור רש"ס = ראה סידור רש"ס.
קמינצקי, גייגר = א' קמינצקי, ענייני תצורה בספר "דברי קהלת" לר' שלמה
זלמן גייגר, עבודת גמר לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת תל
אביב, תל אביב תשע"א.
- רייף, בעיות = S. C. Reif, *Problems with Prayers: Studies in the Textual
History of Early Rabbinic Liturgy*, Berlin - New York 2006.
- רייף, רש"ל = S. C. Reif, "Some Observations on Solomon Luria's Prayer =
Book", J. Sacks (ed.), *Tradition and Transition*, London 1986, pp.
245-257.
- רייף, רש"ס = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and his Prayer Book*, =
Cambridge 1979
- שרביט, אבות = ש' שרביט, **לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה**, באר-
שבע תשס"ו.
- תפלה זכה = **תפלה זכה**, כוללת התפלות מכל השנה [...] על ידי יהודה ליב בן
זאב ז"ל, וינה 1816.